

УДК 81-115'111'161.2

ОНТОЛОГІЯ ПОЛЕМІЧНОГО ДИСКУРСУ: ЗІСТАВНИЙ АСПЕКТ (на матеріалі англійської та української мов)

КАУСТОВ А.В.

Київський національний лінгвістичний університет

У статті доведено, що полемічний дискурс – це публічне вербальне зіткнення, у ході якого, порушуючи етичні правила комунікативної взаємодії, автор реалізує дві цілі – понизити соціальний статус опонента та залучити на свій бік аудиторію. Виявлено, що метафоризація полеміки в мовній практиці вказує на її силове осмислення через сенсомоторний досвід фізичного зіткнення і визначає представлення опонента як перешкоди для автора та зумовлює позначення полеміки в термінах конфлікту, боротьби, війни й агресії, що не означає тотожності цих феноменів, адже полеміка задіює вербальні знаряддя зіткнення, які не вбивають безпосередньо, на відміну від фізичних. Виокремлено двох адресатів полемічного дискурсу – опонента та аудиторію, необхідних для досягнення цілей автора – понизити соціальний статус опонента та переконати аудиторію, яка виступає в ролі арбітра, у слушності його поглядів.

Ключові слова: полемічний дискурс, вербальне зіткнення, конфлікт, агресія, дифамація.

KAUSTOV Andrii Victorovich
Senior Lecturer,
Kyiv National Linguistic University,
e-mail: kaustov@ukr.net

POLEMIC DISCOURSE ONTOLOGY: COMPARATIVE ASPECT (in English and Ukrainian)

Introduction. The paper focuses on the concept of polemic discourse as public verbal collision in the process of which the author breaks the principles of ethical communication in order to realize certain tasks. In verbal practice metaphor of polemics reveals its power based on the physical collision sensory-motor experience. **Purpose.** The paper aims to highlight the conceptual understanding of public verbal collision that is grounded on the image schema of BLOCKING, which means making the opponent face some obstacle, and COUNTERATTACK, that illustrates the way of collision of two equally powerful opponents whose character of attacks is different. **Methods.** The methodology of the given research is based on comparative, conceptual and linguocognitive methods of characterization the mechanisms of conducting the debate to achieve certain results in polemic discourse verbalized in English and Ukrainian. **Results.** Studying the mechanism of polemic discourse, the paper emphasizes that BLOCKING predetermines the strategy reasoning to make the opponent look like some obstacle for the author. COUNTERATTACK reflects the interactive character of verbal collision between the participants of the debate, and author and opponent change their parts from time to time. It is proved that sensory-motor factors influence the verbalization of the collision polemic power which is realized in such notions as conflict, fight, war and aggression. During their debate the opponents use so called verbal collision weapons which hit but don't kill physically. **Conclusion.** The paper identifies the participants of polemic discourse: sender and two addressees (opponent and listeners). The sender, who is the author of polemic discourse, stands for different social institutions' points of view. His main tasks are the following: to lower the social status of the opponent and to get as many as possible supporters among the listeners. Like the author the opponent is explicated in the polemics as the person who states the opinion of different institutions. Listeners become arbitrators who take the decision about the winner of the debate.

Keywords: polemic discourse, verbal collision, conflict, aggression, image schema.

Формулювання проблеми та обґрунтування актуальності її розв’язання. Полемічний дискурс потребує окремого ґрунтового вивчення з огляду на його стильову специфіку та важливу роль в сфері комунікативних конфліктів. Особливо актуальним видається зіставне вивчення полемічного дискурсу на матеріалі різних лінгвокультур. Принципи побудови українського та англійського полемічного дискурсу досі не порівнювали, що й зумовлює актуальність пропонованої статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У європейській науковій традиції феномен полемічного дискурсу передусім пов’язують з ескалацією вербальних конфліктів (Дж. Ландер [23]; М. Прендергаст [28]; Дж. Сауткомб, А. Суербаум, Б. Томпсон [29]). Феномен полеміки в дослідженнях розглядають здебільшого в історичному контексті з перерахуванням імен визначних авторів та їхніх творів, прецедентів використання [23; 29], через призму порушення правил етики та логіки [5; 17; 19], але без всебічного визначення онтологічних характеристик і функціональних особливостей явища. Такий підхід зумовлений, на думку дослідників [17, с. 235], негативним ставленням до порушення полемікою етичних норм комунікативної взаємодії. На тлі такого обмеженого потрактування досліджуваного феномену набуло актуальності виокремлення його онтологічних характеристик задля визначення основних способів розв’язання вербальних конфліктів у різних лінгвокультурах.

Мета статті полягає у виявленні онтологічних характеристик полемічного дискурсу в зіставному аспекти на матеріалі англійської та української мов.

Обрана мета передбачає виконання таких **завдань**:

- зіставити рецепцію полемічного дискурсу на рівні наївної та наукової картин світу;
- виявити підґрунтя концептуальної метафоризації полеміки;
- встановити доконцептуальний та концептуальний рівень полемічних дій;
- диференціювати полеміку на тлі інших конфліктних дій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Виокремлення наріжних онтологічних характеристик полеміки можливе через зіставлення рецепції цього явища на рівні двох картин світу: наївної, зафіксованої в лексикографічних джерелах, і наукової, представленої в дослідженнях. В обох картинах розрізняємо *полеміку як явище* [5; 13] та *еристику як спосіб її практичної реалізації*, яка передбачає застосування нечесних засобів, таких, як *брехня чи використання софізмів* [17, с. 234; 27, с. 276]. Поняття *полеміка* позначає явище ширшого порядку, ніж *еристика*, адже охоплює всі жанрові інваріанти текстів полемічного змісту, які застосовують у політичному, релігійному, науковому, публіцистичному мовленні [19, с. 112]. Натомість поняття *еристика* позначає лише її домінуючу практику вербалізації [17, с. 234; 27, с. 276].

Загальна тенденція вживання понять *полеміка* та *еристика* вказує на їхню концептуальну метафоризацію, що виявляється в силовому осмисленні через категорії боротьби, війни та агресії [18, с. 680; 19, с. 112; 23, с. 11; 29, с. 4]. В основі цієї метафоризації, яка зумовлює розпливчатість поняття полеміки та складність виокремлення її онтологічних характеристик, лежить зіставлення явищ за принципом подібності або асоціації, які дозволяють представляти ментальні процеси за допомогою базових – фізичних і матеріальних – явищ [10, с. 55].

Термін *еристика*, що належить до античної риторики [27, с. 276], має давніше походження за полеміку. Його витоки пов’язують з поглядами Платона й Аристотеля, які метафоризували процес вербального зіткнення через концептуальні метафори *боротьби та війни*. Так, у діалозі “Евтидем” Платон порівнює еристику як з *тілесною боротьбою*, так і з *битвою* у важкому озброєнні [11, с. 158]. Описуючи еристику в діалозі “Теетет”, він використовує військові терміни тієї доби, називаючи адресанта *пелтастом-найманцем* (легкий піхотинець у Давній Греції) [12, с. 220–221], а власне еристику – *атакою із засідки*, яка для адресата завершується *полоном* і викупом [12, с. 220–221]. Схожим чином еристику метафоризує й Аристотель, який порівнює її з *боротьбою, змаганням борців нечесними засобами* [2, с. 555]. Зазначена Аристотелем

спрямованість еристики на порушення етичних норм зумовила пейоративну рецепцію цього феномену в науковій традиції загалом і, як наслідок, не дозволила їй набути статусу цілісної школи [17, с. 235].

Метафоризація поняття еристики, започаткована Платоном і Аристотелем, поширюється й на наївні мовні картини світу, що підтверджує сучасне потрактування еристики в англійських та українських лексикографічних джерелах в подібних метафоричних термінах, пор., *еристика* (книжн.) – мистецтво **сперечатися**, *полемізувати* [34, с. 485] і *eristic – the art or practice of disputation and polemics* [36]. В основі обох визначень лежить ідентифікація визначення слова як *суперечки* або диспуту/*dispute*, які метафоризуються через семи *боротьби* 'fight' в англійській мові та *змагання* в українській, пор. англ. *dispute – to fight in order to take control of (something)* [36] і укр. *суперечка – словесне змагання* [35, с. 845].

Поняття *полеміка* потрапило до англійської та української мов у добу Реформації з грецької мови через французьку [37; 33, с. 488] і набуло значення "*гострої суперечки – controversy*" [23, с. 10; 29, с. 3]. Варто наголосити на посиленні силового осмислення цього явища порівняно з античною метафоричною рецепцією еристики як практики полеміки, адже у давньогрецькій *polemos* означало *війна* [37; 33, с. 488].

Реформаційна метафоризація полеміки в термінах силового протистояння зберігається в її сучасній рецепції в англійській наївній картині світу через мовні одиниці, які акцентують її агресивний характер. Так, полеміку *polemic* тлумачать як *агресивну атаку* (*aggressive attack*) і *агресивного суперечника* (*aggressive controversialist*) у наступному визначенні: "*Polemic – an aggressive attack on or refutation of the opinions or principles of another. 2: an aggressive controversialist*" [36]. Натомість в українській наївній картині світу зберігається антична рецепція полеміки як *суперечки*, яка визначається як *змагання*, що спричиняє невизначеність обсягу поняття порівняно із суміжними виявами вербальних зіткнень, пор.: "*Полеміка – суперечка* в пресі, на зборах, диспуті тощо під час обговорення яких-небудь наукових, політичних, літературних тощо питань [32, с. 64] і *суперечка – словесне змагання між двома або кількома особами, у якому кожна зі сторін обстоює свою думку, правоту; спір*" [35, с. 1031].

Аналогічна метафоризація поняття *полеміки* в силових термінах відбулася й у науковій парадигмі [23, с. 11], де полеміку інтерпретують через *військову метафору*; її письмову реалізацію завжди кваліфікували як *зброю*, що її використовує *один табір проти іншого* [23, с. 11]. Полеміка – це протилежність діалогу або *переговорів*: мова незгоди використовується з метою швидше *знищити опонента*, ніж переконати його [23, с. 11]. Як наслідок метафоризації поняття *полеміка*, у його осмисленні дослідники часто використовують терміни, які відповідають концептуальним метафорам боротьби та війни. Для англійської мови характерні такі одиниці, засновані на військовій метафорі: *armed conflict* (збройний конфлікт), *matter of life* (справа життя), *war* (війна), *win* (перемогати), *destroy* (знищувати) [18, с. 269–270]; *partisans* (партизани), *fight* (боротьба), *enemy is defeated* (ворога переможено), *surrender* (здаватися) [19]. В українському полемічному дискурсі поширені такі метафори: *супротивник*, *протиборство*, *перемога*, *захист позиції* [13, с. 15].

Метафоризація розуміння полеміки та еристики свідчить про силові витoki їхнього походження від поняття фізичного зіткнення. Різноманіття виявлених метафор, що пояснюють поняття полеміки, зумовлює необхідність пошуку єдиного джерела її осмислення, що зумовлює звернення до сенсомоторного досвіду людини, оскільки він є первинним і базовим для формування системи понять, якими оперує людина [22, с. 63].

Основним критерієм для виокремлення до концептуального рівня онтології полемічних дій стають характеристики комунікативної взаємодії автора й опонента, адже для еристики як практики полеміки притаманна не кооперація, а *зіткнення* між автором і опонентом [5, с. 52; 13, с. 15; 23, с. 11]. Ураховуючи, що полеміка завжди передбачає існування опонента,

який перешкоджає автору в переконанні аудиторії, полеміку співвідносимо з двома образ-схемами: БЛОКУВАННЯ / BLOCKAGE та ПРОТИДІЯ / COUNTERFORCE [21, с. 45–46].

БЛОКУВАННЯ означає перешкоджання силовим спробам взаємодіяти з об'єктами та суб'єктами в навколишньому середовищі [21, с. 45]. Так, коли дитина вчиться повзати, її рух в певних напрямках блокує стіна, що зумовлює її рух в іншому напрямку: вона намагається обійти перешкоду або ж подолати її за умови наявності відповідної сили [21, с. 45]. Досвід блокування включає в себе шаблон, який постійно повторюється протягом нашого життя і який представлено у вигляді вектора сили, перешкоди та будь-якої кількості можливих векторів подальшого руху [21, с. 45]. Отже, образ-схема БЛОКУВАННЯ відбиває такі характеристики полеміки: представлення *опонента як перешкоди* для переконання автором аудиторії та *заперечення діалогу* між ними. Осмислення *опонента як перешкоди* зумовлено тим, що він постає не стільки як особистість, скільки як уособлення інституцій, погляди яких він представляє [5, с. 264; 18, с. 270]. Відношення БЛОКУВАННЯ як основа полеміки передбачає відсутність зворотної реакції *опонента-перешкоди*, що корелює із *запереченням діалогу* в полеміці, мета якої – понизити соціальний статус супротивника – визначає загальну асиметрію комунікативних дій, що перешкоджає порозумінню між автором та опонентом [6, с. 41]. Наслідком комунікативної асиметрії в полеміці виступає парадокс використання текстів, діалогічних за формою, які, проте, унеможливають взаємодію, а також текстів, які, на перший погляд, мають нейтральний характер, а насправді є провокаційними та полемічними [29, с. 6]. Названа асиметрія комунікативних дій підтверджується історичною полемічною практикою з прецедентами односторонніх комунікативних дій, без вербальної участі опонента, до прикладу полеміка раннього християнства проти юдеїв [16], спрямована на вербалізацію негативного релігійного статусу юдаїзму. Таким чином, потрактування опонента як перешкоди в поєднанні з метою полеміки – вербалізацією його негативного соціального статусу, визначає єдиний спосіб дій відносно опонента як перешкоди: його вербальне усунення.

Образ-схема ПРОТИДІЯ / COUNTERFORCE в перекладах українською мовою відповідає англійському терміну досл. “протисила”, який М. Джонсон [21, с. 46], використав із закону Ньютона, який українською мовою перекладають як *закон дії та протидії*. За цим законом, дії двох матеріальних тіл одне на одне рівні за величиною і протилежні за напрямком, що, за М. Джонсоном, ілюструється одночасним зіткненням рівних за силою футбольних гравців, які не можуть подолати один одного [21, с. 46]. У полеміці ПРОТИДІЯ виявляється в осмисленні альтернативного щодо *блокування* вербального зіткнення між учасниками, за якого автор і опонент поперемінно змінюють свої ролі, що зумовлює вилучення захисного сценарію вербальної поведінки, бо полеміка передусім спрямована на *напад* – пониження статусу опонента. Як наслідок, відношення ПРОТИДІЯ передбачає в полеміці дію, яка породжує зворотну реакцію, і процес зіткнення повторюється до моменту завершення полемічних дій [23], тобто усунення *перешкоди*.

З урахуванням досліджень історичної практики полеміки [16; 23; 26; 29] як вербального зіткнення, заснованого на фізичному, виділяємо дві схеми їхнього співвідношення: *субститутивну* та *паралельну*. *Субститутивна* схема зіткнення трактує полеміку як замітник фізичної протидії, адже “ті, хто атакують вербально, не мають потреби це робити в дійсності” [29, с. 5]. Відповідно полеміку розглядають як засіб, що запобігає фізичному зіткненню [там само], що не означає, що вона як явище вербального порядку має менш значущі наслідки порівняно з фізичною протидією, адже з огляду на її публічний характер вона може завдати більшої шкоди суспільному статусу опонента, ніж дії фізичні [26, с. 107]. *Паралельна* схема співвідношення вербального та фізичного зіткнення передбачає їхню одночасну реалізацію, коли “насильство перестає бути стилістичною метафорою, але стає описом дійсності, а полеміка перестає відрізнятися за своїми результатами від інших форм взаємодії” [29, с. 6]. Паралельна схема посилює концептуальну рецепцію полеміки в мовленні, спричинену практикою її використання задля обґрунтування та ескалації фізичного зіткнення – релігійних війн [15, с. 5–6].

Сенсомоторні витоки осмислення полеміки протидії та блокування в науковій традиції зумовлюють її потрактування як різновиду конфлікту – одного з *видів соціальних стосунків*, які характеризуються *станом зіткнення* між окремими індивідами або групами людей, викликаного протилежними інтересами, що пронизує всі сфери суспільних відносин і людської діяльності [8, с. 301]. Із-поміж різновидів зіткнення конфлікт вирізняється своєю інтенціональністю й міжперсональним характером [1, с. 101–102; 7, с. 184]. У межах концептуальної ієрархії конфлікт слугує поняттям загального рівня, підпорядковуючи всі різновиди не випадкових міжперсональних зіткнень, викликаних протилежними інтересами [1, с. 101–102; 7, с. 184], від комунікативних конфліктів на рівні суперечки та її різновидів [1, с. 99; 7, с. 236–238]: дискусії, диспуту, полеміки – до війни як різновиду збройного конфлікту. Підтвердженням рецепції конфлікту як поняття ширшого за полеміку відповідає його потрактування в найвних картинах світу європейських мов, адже термін конфлікт походить від латинського слова *conflictus* ‘зіткнення’ [33, с. 560], значення якого відповідає однойменній дії, визначальній також і для полеміки. Загальний синонімічний ряд терміна *конфлікт*, виведений дослідниками, що охоплює слова *суперництво, боротьба, війна, битва, змагання, сварка, суперечка, скандал*, також вказує на зазначену поняттєву і концептуальну ієрархію, де *конфлікт* виступає в ролі поняття загального рівня [7, с. 16]. Отже, в межах ієрархії явищ *конфлікт* і *полеміка* співвідносяться як рід і вид.

Широта спектру можливих видів зіткнення, підпорядкованих конфлікту, диктує необхідність виокремлення наріжних характеристик полеміки як його вербального різновиду. Враховуємо прийняту в науковій традиції структуру конфлікту, що дозволяє встановити подібність полеміки до інших видів конфліктних дій через *учасників, умови, об’єкт*, а також її специфіку через *дії, предмет, функції* [1, с. 100–101; 7, с. 182–185].

Учасники – безпосередні, союзники і ті, хто зацікавлені в підтримці однієї зі сторін [14, с. 16], – однакові для полеміки та інших видів конфліктних дій: фізичних і концептуальних. Учасники полеміки – автор, опонент і аудиторія – одночасно беруть участь не тільки у зіткненні вербальному, а й у його інших різновидах – фізичному та концептуальному, адже причини виникнення полеміки як комунікативного конфлікту охоплюють сфери суспільних відносин і людської діяльності. Так, у добу Реформації релігійний конфлікт – міжконфесійне зіткнення – не обмежувався лише вербальними діями, а й передбачав також дії фізичні, що включали переслідування й вбивство опонентів, релігійні війни; дії концептуальні, що виявлялися в ухваленні законів щодо обмеження чи надання релігійних прав, уведення цензури [Petegree 2005]. У всіх цих випадках конфліктів учасники були спільними для кожного з видів дій, а полеміка виконувала роль знаряддя обґрунтування й ескалації конфлікту.

У контексті полеміки суспільні відносини й сфери людської діяльності передбачають певні *умови* зіткнення, спільні з іншими різновидами конфліктних дій, під якими розуміють обставини, що визначають характеристики процесу конфлікту загалом [7, с. 158]. Полеміка як явище комунікативного порядку породжена соціальними чинниками формування та здійснення мовної практики певного періоду – освітою, етикетом, цензурою [23], які також впливають на інші сфери.

Подібність полеміки до інших видів конфліктних дій зумовлена причинами зіткнення, які в полеміці ніколи не відповідають явищам суто мовного порядку, корелюючи з глобальними проблемами в соціумі – політичними, релігійними, філософськими, етичними та естетичними [23], що також засвідчує ієрархічну підпорядкованість полемічного зіткнення суміжним явищам соціального порядку.

Полеміка як різновид конфліктного зіткнення найяскравіше виявляє свої особливості на рівні дій [7, с. 15], які становлять наріжний компонент виокремлення полеміки серед суміжних явищ конфліктного характеру. Зіткнення як основа конфліктів, визначає їхню класифікацію *за метою*

дій, яка виявляється у двох різновидах конфліктів – деструктивному та конструктивному [24]. Для деструктивного конфлікту характерні дії, спрямовані на ескалацію й знищення опонента (дослівно чи в переносному значенні) [24, с. 31]. Натомість конструктивному конфлікту притаманна зацікавленість обох сторін у коопераційному вирішенні проблеми [24, с. 31]. Враховуючи зазначений поділ дій в конфлікті *за метою* на деструктивні та конструктивні, специфіка полеміки виявляється у змішаних деструктивно-конструктивних характеристиках дій, що зумовлено цілями автора понизити статус опонента та залучити аудиторію на свій бік [5]. Відповідно до видів конфліктів визначаємо конфронтаційний характер полеміки за метою автора понизити соціальний статус опонента, а коопераційний характер полеміки виявляється в залученні аудиторії на бік адресанта.

Специфіка полеміки як різновиду конфліктних дій визначається її *предметом*, тобто об'єктивно наявною або уявною проблемою, заради вирішення якої відбувається зіткнення сторін [1, с. 101]. У полеміці *предмет* конфлікту набуває експліцитного вербального вираження. До прикладу, у добу Реформації предмет конфлікту – міжконфесійне зіткнення – всебічно описується мовними засобами на позначення теологічних догм, релігійних обрядів, ієрархії церков, відступництва [38, с. 243–245; 39, с. 1024–1026; 41, с. 27–28; 44, с. 5–6].

Диференціація полеміки на тлі інших конфліктних дій здійснюється з опертям на її *функції*, адже полеміка передбачає не просто опис конфліктного зіткнення, а й один із способів його вирішення – “ідеальний образ *результату*, який мають учасники конфліктної взаємодії, і котрий в кінцевому рахунку, визначає його (*конфлікту* – А.К.) спрямованість” [7, с. 159]. З огляду на свій домінуючий конфронтаційний характер полеміка виконує дві основні функції у складі довільних конфліктів вищого порядку – релігійних, політичних, збройних – та їхньому вирішенні: *обґрунтування та ескалацію* [Southcombe 2015]. Зазначені функції відповідають універсальним механізмам залучення груп до конфлікту: висування і прийняття тези про те, що він має привести до змін на краще; ескалації конфлікту шляхом перетворення вербального зіткнення у фізичне через демонізацію опонента та сакралізацію і легітимізацію насильства [9, с. 23]. Обґрутовуючи необхідність конфлікту та посилюючи його, полеміка автоматично визначає єдиний спосіб його вирішення: вербальне “знищення” опонента шляхом експонування його негативного суспільного статусу. Підтвердженням функцій полеміки *обґрунтування та ескалації* конфліктів слугує суспільна практика доби Реформації, де полеміку визначають одним з основних вербальних засобів обґрунтування релігійних конфліктів та подальшої їхньої ескалації у вигляді фізичних зіткнень – сутичок, повстань та релігійних війн [15, с. 5–6].

Сенсомоторний досвід фізичного зіткнення, який лежить в основі концептуальної метафоризації полеміки і суміжних явищ силового характеру – *боротьби, війни і агресії* – зумовлює їхнє уподібнення.

Метафоризація полеміки як *боротьби* у вузькому потрактуванні через асоціацію з грецькими традиціями однойменного виду спорту, вжита Платоном і Аристотелем щодо *полемічної практики еристики*, акцентує увагу на *індивідуальному* зіткненні опонентів, таким чином зменшуючи масштабність цього феномену [2, с. 555; 11, с. 158]. Пейоративна рецепція полемічної практики також вербалізується через метафоричне зіставлення з боротьбою, чому слугує вказівка на порушення нею *правил змагання*, де борець використовує *нечесні методи боротьби* [2, с. 555]. Водночас асоціативний ряд із спортом передбачає вилучення з такого зіткнення фізичної *смерті* опонента-перешкоди. Укоріненість метафоричного потрактування еристики як практики полеміки в термінах спортивної боротьби *суперечки-змагання* спостерігаємо і в сучасних лексикографічних джерелах [34, с. 485; 36].

Метафоризація полеміки як *війни* змінює концептуальний спосіб її бачення, адже, на відміну від спортивної боротьби з визначеними учасниками, правилами й обсягом дій, війна як суспільна практика має необмежену кількість способів реалізації, на що вказує відсутність однозначного визначення феномену війни [20]. Навіть вербалізація архаїчних поглядів, втілених у міфологіях,

підтверджує, що війна – це даність, стан, настільки нерозривно пов’язаний з повсякденням, що не має пояснення і не потребує рефлексії, аналогічно до рутинної дії споживання їжі [9, с. 14]. Єдиними незмінними характеристиками війни в мовній рецепції явища як в наївній картині світу англійською та українською мовами [36; 37; 32], так і в наукових дослідженнях [20], залишаються два параметри – *масштабність зіткнення* і *зброя*. На доконцептуальному рівні потрактування феномену війни спостерігаємо обтяження сенсомоторного зіткнення зброєю, тобто фізичним знаряддям, за допомогою якого суб’єкт діє на ворога як перешкоду.

Осмилення полеміки в термінах війни пов’язане з еволюцією засобів її ведення через перехід від потрактування зброї як фізичного знаряддя, за допомогою якого вбивають, до концептуальної сутності, тобто як *довільного виду знаряддя*, яке використовується у війні задля перемоги над опонентом [37; 32, с. 443]. Про таке переосмилення свідчать тлумачення лексем *weapon* – *зброя* в англійських та українських словниках, пор.: англ. *an instrument of any kind used in warfare or in combat to attack and overcome an enemy* [37] й укр. *знаряддя для нападу чи оборони. Сукупність засобів для ведення війни, бою* [32, с. 443]. В англійському визначенні лексеми *weapon* довільний характер позначуваного знаряддя експлікується словосполученням *instrument of any kind*, із семантикою необмеженості засобів ведення війни. Натомість в українськомовному визначенні словосполучення *сукупність засобів* не прецизує характеристик зброї, що відповідає її концептуальній довільності. Концептуалізація в мовній практиці зброї як будь-якого знаряддя створює основу для залучення метафори війни до всіх без винятку інваріантів міжперсонального зіткнення, зокрема й вербального: суперечки і полеміки. Саме це фіксують англійські та українські лексикографічні джерела, подаючи крім дослівного визначення війни як збройного зіткнення й переносне як стан ворожнечі, пор.: англ. *fig. any kind of active hostility* (перен. ‘будь-яка активна ворожість’) [37] і укр. перен. *стан ворожнечі між ким-небудь* [32, с. 186].

Метафоризації полеміки в категоріях воєнного зіткнення сприяла й еволюція концептуальної рецепції слова як зброї, яка поступово почала набувати дослівного потрактування, свідченням чого є використання воєнної пропаганди як знаряддя ведення війни в модерний період [20]. Підтвердженням важливості зазначеної концептуальної метафоризації полеміки слугує її рецепція в добу Реформації. Тогочасні англійські та українські автори-полемісти прирівнюють процес зіткнення вербального із збройним, пор.: *Malicious tongues, though they haue no bones, Are sharper then swordes, ... and cut throtes* “Злі язика, незважаючи на те, що не мають кісток, гостріші за мечі і перерізають горлянки” [43, с. 157] і *А ижъ в тоє писанє за великимъ мушнемъ, а на болше за росказанемъ некто отъ худыхъ простаковъ вдался..., власне якъ плохий а голый за збройного рыцера воевати*” [38, с. 238]. Прирівнювання вербального й збройного зіткнення в наведеному англійському прикладі полемічної публіцистики реалізується через ототожнення слова та зброї шляхом зіставлення значень номінативної одиниці *tunges* на позначення язика як органу мовлення і *swordes* на позначення меча, тобто холодної зброї. Натомість в українськомовному фрагменті прирівнювання вербального і збройного зіткнення ґрунтується на сполученні значення іменника *писанє*, який позначає полемічний текст, та групи присудка *за збройного рыцера воевати* з семантикою військових дій.

Ототожнення зіткнення вербального зі збройним в англійському полемічному дискурсі доби Реформації ілюструється також текстом мирного договору в памфлеті М. Марпрелата, який мав формально знаменувати завершення вербальної “війни” між автором-пуританином та апологетами англіканізму: “*Conditions of Peace to be inuiolable kept for euer, betweene the reverend and worthy master Martin Marprelate gentleman on the one partie, and the reuerend fathers his brethren, the Lord bishops of this lande*” (“Умови миру, які мають бути непорушні назавжди, між преподобним та достойним паном Мартином Марпрелатом джентельменом з однієї сторони, та преподобними отцями його браттями, лордами єпископами цієї землі”) [42, с. 48]. У наведеному уривку словосполучення *conditions of peace* ‘умови миру’ наслідують тексти мирних договорів, що посилює сприйняття полемічного зіткнення в термінах війни.

Порівняння полеміки і війни виявляє їхні спільні й відмінні риси. До спільних концептуальних характеристик, які спричиняють вербальне ототожнення полеміки та війни, належать цілі, які передбачають усунення перешкоди. Подібність полеміки та війни виявляється в прирівнюванні полемічного опонента до ворога, а пониження соціального статусу опонента – до фізичного знищення супротивника під час військових дій. Натомість залучення аудиторії на бік автора корелює в полеміці з воєнним захопленням території та підкоренням населення, яке на ній проживає: “ми атакуємо його позиції (опонента – А. К.) та захищаємо свої власні. Ми захоплюємо територію і втрачаємо її. ... Якщо ми переконані, що позицію не можна відстояти, ми можемо її полишити й обрати новий напрям наступу. Багато чого, що ми реалізуємо в суперечці, частково структуроване поняттям війни” [22, с. 128].

На рівні засобів реалізації уподібнення полеміки й війни спирається на порушення ними етичних норм. Полеміка не має обмежень у виборі вербальних засобів своєї реалізації, включно з використанням інвектив та вульгаризмів [28], а війна не має обмежень у виборі будь-яких засобів – фізичних, концептуальних чи вербальних, порушуючи, як і полеміка, етичні норми. Водночас метафоричне уподібнення полеміки до війни не означає тотожності цих феноменів, адже полеміка залучає вербальні знаряддя зіткнення, які не вбивають безпосередньо, на відміну від фізичної зброї під час воєнних дій.

На рівні реалізації спостерігаємо дві відмінності між полемікою і війною: *перша відносно аудиторії*, яку в полеміці автор намагається залучити як союзника до боротьби з опонентом [5, с. 175], а війна залежно від цілей припускає потрактування населення як перешкоди [30]; *друга за сферами використання*: на відміну від війни полеміка може бути як наслідком, так і знаряддям вирішення естетично-світоглядних конфліктів, а тому маємо літературну, філософську полеміку, а не війну.

Воєнні метафори, притаманні полеміці, не сприяють пошуку компромісів, адже конструюють рецепцію дійсності як конфлікт [3, с. 28], тобто різновид соціальної взаємодії, викликаний зіткненням протилежних інтересів. Тому концептуалізація дійсності в термінах війни свідчить про домінування в свідомості автора конфронтаційного сценарію дій [3, с. 28], що підтверджує роль полеміки не як способу вирішення комунікативних конфліктів, а їхнього посилення.

Характер полемічного зіткнення, спрямований на пониження суспільного статусу опонента, визначає уподібнення полеміки до агресії, тобто довільної цілеспрямованої дії, яка має на меті спричинити шкоду іншій живій істоті [4, с. 26]. Поза тим, не можна погодитися з ототожненням цих феноменів, адже полеміка передбачає не тільки завдання шкоди опоненту, а й кооперацію з аудиторією [5, с. 175]. Незбіг названих феноменів відзначаємо також на рівні притаманних їм дій: фізичні та вербальні – для агресії і лише словесні – для полеміки. Залучення вербальної агресії в полеміці поєднується з безапеляційним утвердженням домінантної позиції адресанта як безумовного авторитета для решти учасників – опонента й аудиторії [6, с. 36]. Домінування адресанта в полеміці зумовлює диспропорцію способів впливу на аудиторію: оскільки агресія в полеміці безаргументативна [6, с. 36], то наголос ставиться на аспекти емоційного впливу, в основі яких лежить принцип комунікативного домінування, спрямованого на заперечення можливого діалогу між автором та опонентом [там само, с. 41].

Використовуючи вербальну агресію задля дифамації опонента, полеміка порушує бінарну модель *агресор (той, хто нападає) – жертва (об'єкт нападу)*, де адресанта і адресата загалом розглядають як агресора та жертву [6, с. 23], адже мета полеміки – понизити статус опонента – породжує обопільний характер агресії, де кожен з учасників діє передусім не задля самозахисту, а задля пониження суспільного статусу супротивника. Порушенню зазначеної бінарної моделі *агресор – жертва* сприяє і нівелювання поняття ініціатора, оскільки автори-полемісти традиційно розглядають опонента в цій ролі, звинувачуючи його в зіткненні на рівні дій, які передували полеміці [39, с. 1014; 40, с. 11].

Отже, можемо зробити висновок, що полеміка уподібнюється до агресії внаслідок використання останньої як основного способу вербальних дій, спрямованих на пониження статусу опонента. Водночас відмінність полеміки від агресії полягає в застосуванні останньою не тільки вербальних, а й фізичних дій, тоді як полеміка обмежена лише словесними діями. Крім того, полеміка використовує також коопераційні способи взаємодії з аудиторією, не характерні для агресії.

Таким чином, осмислення полеміки в термінах боротьби, війни і агресії виявляє такі нарізні характеристики досліджуваного феномену як порушення в полеміці комунікативної етики, відсутність обмежень у виборі мовних засобів та масштабність вербального зіткнення. Водночас відмінності між названими явищами полягають в обмеженні полеміки вербальною реалізацією, натомість війна й агресія припускають фізичне зіткнення.

Спільність сенсомоторного досвіду, який лежить в основі концептуалізації різновидів вербального зіткнення, визначає необхідність диференціації полеміки із-поміж суміжних явищ: дебатів, дискусії та диспуту.

Дебати передбачають наявність схожих до полеміки характеристик на рівні учасників: адресанта та двох адресатів – опонента, який дотримується протилежних по відношенню до адресанта поглядів та аудиторію-арбітра, відповідальну за визначення переможця; а на рівні мети – переконання не однієї особи, а цілої аудиторії [31, с. 201]. На відміну від полеміки, яка не має обмежень вербальної реалізації та порушує етичні правила комунікативної взаємодії [13, с. 12], дебати обмежені у виборі вербальних засобів відповідно до правил комунікативної етики, використовуючи чітко структуровані аргументи [там само, с. 202].

Дискусія передбачає вирішення спірного питання шляхом пошуку істини та досягнення консенсусу між учасниками стосовно обговорюваної проблеми [13, с. 14], на відміну від полеміки, яка не спрямована на встановлення істини, а тільки на утвердження позиції автора через заперечення можливого порозуміння з опонентом [5, с. 175].

Диспут як різновид публічної суперечки передбачає формальні обмеження вербального зіткнення з посиланням на усталені письмові авторитетні джерела і ретельний аналіз аргументів кожної зі сторін [25, с. 7]. Натомість полеміка не визнає формальних обмежень, порушуючи будь-які усталені норми та правила, керуючись лише принципом ефективності досягнення мети та спираючись на софізми як логічно хибні аргументи [13, с. 12].

Відповідно, полеміка не може бути зведена до дебатів, дискусії або диспуту передусім через порушення етичних правил комунікативної взаємодії, які є невід'ємною характеристикою розглянутих суміжних явищ.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Зіставлення рецепції полемічного дискурсу англійською та українською мовами на рівні наївних картин світу виявляє аломорфне метафоричне потрактування цього феномену відповідно в термінах силового протистояння та змагання, що спричиняє невизначеність обсягу поняття порівняно із суміжними виявами вербальних зіткнень. Метафоризація полеміки в мовній практиці вказує на її силове осмислення через сенсомоторний досвід фізичного зіткнення, визначаючи представлення опонента як перешкоди для автора. Сенсомоторні витоки зіткнення зумовлюють силове осмислення полеміки в термінах конфлікту, боротьби, війни й агресії. Відповідно до фізичного досвіду зіткнення полеміку визначають в науковій традиції як різновид конфлікту, який охоплює усі інваріанти інтенційних міжперсональних зіткнень. Натомість концептуальне уподібнення полеміки до боротьби, війни та агресії не означає тотожності цих феноменів, адже полеміка задіює вербальні знаряддя зіткнення, які не вбивають безпосередньо, на відміну від фізичних. Отже, полемічний дискурс – це публічне вербальне зіткнення, у ході якого, порушуючи етичні правила комунікативної взаємодії, автор реалізує дві цілі – понизити соціальний статус опонента та залучити на свій бік аудиторію.

Виконане дослідження відкриває перспективи для зіставного вивчення реалізації полемічного дискурсу в мовленнєвій практиці англійською та українською мовами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анцупов А.Я. Конфликтология : [учебник] / Анатолий Яковлевич Анцупов, Анатолий Иванович Шипилов. – М. : ЮНИТИ, 1999. – 551 с.
2. Аристотель. Сочинения : в 4-х т. / [ред. З. Н. Микеладзе]. – М. : Мысль, 1978. – Т. 2. – 687 с.
3. Будаев Э.В. Военная метафорика в дискурсе СМИ / Э.В. Будаев // Acta Linguistica. – Sofia, 2008. – Vol. 2. № 1. – P. 29–36.
4. Бэррон Р. Агрессия / Р. Бэррон, Д. Ричардсон ; [пер. с англ. С. Меленевская, Д. Викторова, С. Шпак] ; [глав. ред. Е. Строганова]. – СПб : Питер, 2001. – 352 с.
5. Волков А.А. Курс русской риторики : [учебное пособие] / Александр Александрович Волков. – М., 2001. – 480 с.
6. Воронцова Т.А. Речевая агрессия: коммуникативно-дискурсивный подход : дис. ... доктора филол. наук : 10.02.19 / Татьяна Александровна Воронцова. – Челябинск, 2006. – 296 с.
7. Гришина Н.В. Психология конфликта / Наталья Владимировна Гришина. – СПб. : Питер, 2008. – 544 с.
8. Здравомыслов А.Г. Конфликт социальный / А.Г. Здравомыслов // Новая философская энциклопедия : В 4 т. – М. : Мысль. 2010. – Т. 2. – С. 301–303.
9. Кавтарадзе С.Д. Архетипы войны: насилие, бессознательное и борьба за базовые потребности / С.Д. Кавтарадзе // Историческая психология и социология истории. – Т. 5, вып. 1. – 2012. – С. 8–25.
10. Кравцова Ю.В. Семантико-когнитивный анализ метафорики языка: от метафорической картины мира к метафорической концептосфере / Ю.В. Кравцова // Вісник Дніпропетровського університету. Серія : Мовознавство. – 2011. – Т. 19, вип. 17(2). – С. 53–60.
11. Платон Сочинения : в 4-х т. / [под общ. ред. А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса, А.А. Тахо-Годи] ; [пер. с древнегреч.]. – М. : Мысль, 1990. – Т. 1. – 865 с.
12. Платон Сочинения : в 4-х т. / [под общ. ред. А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса, А.А. Тахо-Годи] ; [пер. с древнегреч.]. – М. : Мысль, 1993. – Т. 2. – 528 с.
13. Хоменко І.В. Еристика – мистецтво полеміки : [навчальний посібник] / Ірина Вікторівна Хоменко. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 280 с.
14. Цыбульская М.В. Конфликтология : [учебное пособие] / М.В. Цыбульская, Е.С. Яхонтова. – М. : ММИЭФП, 2004. – 105 с.
15. Benveniste H.R. Religions in Conflict. From Polemics to Wars (Late Antiquity–18th Century) / H.R. Benveniste // *Historien*. – 2006. – Vol. 6. – P. 5–6.
16. Dahan G. The Christian Polemic against the Jews in the Middle Ages / Gilbert Dahan. – Notre Dame : University of Notre Dame Press, 1998. – 130 p.
17. Davis J.B. Eristic / J.B. Davis // *Encyclopedia of Rhetoric and Composition* [Ed. T. Enos]. – New York : Routledge, 2011. – P. 234–235.
18. Dorschel A. Passions of the Intellect: A Study of Polemics / A. Dorschel // *Philosophy*. – Vol. 90, Issue 04. – October 2015. – P. 679–684.
19. Foucault M. The Essential Works of Michel Foucault / Michel Foucault. – New York : The New Press, 1997. – Vol. 1. – 381 p.
20. Gat A. War in Human Civilization / Azar Gat. – Oxford : Oxford University Press, 2006. – 839 p.
21. Johnson M. The Body in the Mind / Mark Johnson. – Chicago : Chicago University Press, 1992. – 268 p.
22. Lakoff G. Metaphors We Live By / George Lakoff, Mark Johnson. – Chicago : Chicago University Press, 2003. – 276 p.

23. Lander J. M. *Inventing Polemic. Religion, Print, and Literary Culture in Early Modern England* / Jesse M. Lander. – Cambridge : Cambridge University Press, 2006. – 324 p.
24. Mayer C.H. *Interkulturelle Mediation und Konfliktbearbeitung* / Claude Helene Mayer. – Munster : Waxmann, 2004. – 182 p.
25. Novikoff A.J. *Medieval Practice of Disputation* / Alex J. Novikoff. – Philadelphia : University of Pennsylvania Press, 2013. – 336 p.
26. Otter M. *Dissing the Teacher: Classroom Polemics in the Early and High Middle Ages* / M.Otter // *Polemic : Language as Violence in Medieval and Rarly Modern Discourse*. – L. : Routledge, 2015. – P. 107–124.
27. Poulakos J. *Eristic* / J. Poulakos // *Encyclopedia of Rhetoric*. [Ed. T. O. Sloane]. – Oxford: Oxford University Press, 2001. – P. 276–277.
28. Prendergast M.T. M. *Railing, Reviling, and Invective in English Literary Culture, 1588–1617* / Maria Teresa Micaela Prendergast. – Burlington : Ashgate, 2012. – 246 p.
29. Southcombe G. *Introduction. Chronology, Semantics and Theory* / G. Southcombe, A. Suerbaum, B. Thompson // *Polemic : Language as Violence in Medieval and Rarly Modern Discourse*. – L. : Routledge, 2015. – P. 1–16.
30. Thayer B.A. *Considering population and war: a critical and neglected aspect of conflict studies* / B.A. Thayer // *Philosophical Transactions of the Royal Society of London*. – № 364. – 2009. – P. 3081–3092.
31. Zarefsky D. *Debate* / D. Zarefsky // *Encyclopedia of Rhetoric*. [Ed. T.O. Sloane]. – Oxford: Oxford University Press, 2001. – P. 201–207.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА

32. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / [уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2005. – 1728 с.
33. Етимологічний словник української мови: В 7 т. – Т. 4: Н–П / Ред. кол.: О.С. Мельничук (гол. ред.), В.Т. Коломієць, Т.Б. Лукінова, Г.П. Півторак, В.Г. Склярєнко, О.Б. Ткаченко; Укладачі: Р.В. Болдирєв, В.Т. Коломієць, А.П. Критенко, О.С. Мельничук, Г.П. Півторак, А.Д. Пономарів, В.Г. Склярєнко, І.А. Стоянов, В.А. Ткаченко, О.Б. Ткаченко, А.М. Шамота. НАН України. Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. – К. : Наукова думка, 2003. – 657 с.
34. Словник української мови : в 11-ти т. / [за ред. І.К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1971. – Т. 2 : Г – Ж. – 550 с.
35. Словник української мови : в 11-ти т. / [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1978. – Т. 9 : С. – 916 с.
36. Merriam-Webster Dictionary. An Encyclopaedia Britannica Company [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.merriam-webster.com/dictionary>.
37. Oxford English Dictionary [Електронний ресурс] : Second Edition on CD-ROM © Oxford University Press 2009. – Vers. 4.0.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

38. Смотрицкий Г. *Ключь царства небеснаго, западно-руское полемическое сочинение 1587 г.* / Г. Смотрицкий // *Архив Юго-Западной России*, – К., 1887. – Т.7, Ч.1. – С. 232–265.
39. Филалет Х. *Апокрисись* / Х. Филалет // *Русская историческая библиотека издаваемая Археографическою комиссией*, – Петербург, 1882. – Т.7. – С. 1003–1820.
40. Double V. *Pap with a Hatchet* / Double V. – London: John Petheram, 1844. – 52 p.
41. Hall J. *No Peace with Rome* / J. Hall // *The Works of the Right Reverend Father in God, Joseph Hall*. – London: S. Whittingham, 1808. – Vol. 9. – P. 25–73.
42. Marprelate M. *An Epistle to the Terrible Priests of the Convocation House* / Martin Marprelate. – L. : John Petheram, 1843. – 83 p.

43. Skelton J. Against Venomous Tongues / J. Skelton // The Poetical Works of John Skelton, – Boston: Little, Brown and Company, 1862. – Vol. 1. – P. 154–159.
44. Udall J. The State of the Church of England / John Udall. – Westminster: Archibald Constable & Co, 1895. – 46 p.

REFERENCES

45. Antsupov A. Ya. Konfliktologija : [uchebnik] / Anatolij Yakovlevich Antsupov, Anatolij Ivanovich Shipilov. – M. : YuNITI, 1999. – 551 s.
46. Aristotel'. Sochinenia : v 4-h t. / [red. Z.N. Mikeladze]. – M. : Mysl', 1978. – T. 2. – 687 s.
47. Budaiev E.V. Voiennaia metaforika v diskursie SMI / E.V. Budaiev // Acta Linguistica. – Sofia, 2008. – Vol. 2. № 1. – R. 29–36.
48. Beron R. Ahriessiiia / R. Beron, D. Richardson ; [pier. s angl. S. Mielenievskaia, D. Viktorova, S.Shpak] ; [glav. ried. E. Strohanova]. – SPb : Piter, 2001. – 352 s.
49. Volkov A. A. Kurs russkoj ritoriki : [uchebnoe posobiie] / Aleksandr Aleksandrovich Volkov. – M., 2001. – 480 s.
50. Vorontsova T.A. Riechievaia ahriessiiia: kommunikativno-diskursivnyj podkhod : dis. ... doktora filol. nauk : 10.02.19 / Tat'iana Alieksandrovna Vorontsova. – Cheliabinsk, 2006. – 296 s.
51. Grishina N.V. Psikhologhiia konflikta / Natal'ia Vladimirovna Grishina. – SPb. : Piter, 2008. – 544 s.
52. Zdravmyslov A.G. Konflikt sotsial'nyj / A.G. Zdravmyslov // Novaia filosofskaia entsiklopediia : V 4 t. – M. : Mysl'. 2010. – T. 2. – S. 301–303.
53. Kavtaradze S.D. Arkhietipy vojny: nasiliie, bessoznatel'noie y bor'ba za bazovyye potrebnosti / S.D. Kavtaradze // Istoricheskaia psikhologhiia i sotsiologhiia istorii. – T. 5, vyp. 1. – 2012. – S. 8–25.
54. Kravtsova Yu.V. Semantiko-kognitivnyy analiz metaforiki yazyka : ot metaforicheskoy kartiny mira k metaforicheskoy kontseptosfere / Yu.V. Kravtsova // Visnyk VDPU im. Mykhayla Kotsyubyns'kogo. – 2011. – № 17 (2). – S. 23–31.
55. Platon. Sochinieniia : v 4-kh t. / [pod obsch. ried. A.F. Losieva, V.F. Asmusa, A.A. Takho-Hodi] ; [pier. c drievniehriech.]. – M. : Mysl', 1990. – T. 1. – 865 s.
56. Platon. Sochinieniia : v 4-kh t. / [pod obsch. ried. A.F. Losieva, V.F. Asmusa, A.A. Takho-Hodi] ; [pier. c drievniehriech.]. – M. : Mysl', 1993. – T. 2. – 528 s.
57. Khomenko I.V. Erystyka – mystetstvo polemiky : [navchal'nyj posibnyk] / Iryna Viktorivna Khomenko. – K. : Tsentr uchbovoi literatury, 2008. – 280 s.
58. Tsybul'skaia M.V. Konfliktologija : [uchebnoie posobiie] / M.V. Tsybul'skaia, Ye. S. Yakhontova. – M. : MMIEFP, 2004. – 105 s.
59. Velykyj tlumachnyj slovnyk suchasnoi ukrains'koi movy (z dod. i dopov.) / [uklad. i hol. red. V.T. Busel]. – K. ; Irpin' : VTF “Perun”, 2005. – 1728 s.
60. Etymolohichnyj slovnyk ukrains'koi movy: V 7 t. – T. 4: N–P / Red. kol.: O.S. Mel'nychuk (hol. red.), V.T. Kolomiets', T.B. Lukinova, H.P. Pivtorak, V.H. Skliarenko, O.B. Tkachenko; Ukladachi: R.V.Boldyriev, V.T. Kolomiets', A.P. Krytenko, O.S. Mel'nychuk, H.P. Pivtorak, A.D. Ponomariv, V.H.Skliarenko, I.A. Stoianov, V.A. Tkachenko, O.B. Tkachenko, A.M. Shamota. NAN Ukrainy. In-t movoznavstva im. O.O. Potebni. – K. : Naukova dumka, 2003. – 657 s.
61. Slovnyk ukrains'koi movy : v 11-ty t. / [za red. I.K. Bilodida]. – Vyd-vo “Naukova dumka”, 1971. – T. 2 : H – Zh. – 550 s.
62. Slovnyk ukrains'koi movy : v 11-ty t. / [za red. I.K. Bilodida]. – Vyd-vo “Naukova dumka”, 1978. – T. 9 : C. – 916 s.
63. Smotriskij G. Kliuch tsarstva niebiesnago, zapadno-russkoie poliemiesheskoie sochinieniie 1587 h. / G. Smotriskij // Arkhiv Yugo-Zapadnoj Rossii, – K., 1887. – T.7, Ch.1. – S. 232–265.
64. Filaliet Kh. Apokrisis / Kh. Filaliet // Russkaia istorichzhskaia biblioteka izydavaiaemaia Arkhieohraficheskoiu komissiieiu, – Peterburg, 1882. – T.7. – S. 1003–1820.

Дата надходження до редакції 10.11.2017